

HÜSEYN CAVIDİN ƏSƏRLƏRİNDƏKİ OBRAZLARDA TURANÇILIQ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəkillənməyə başlayan turançılıq məfkurəsi həm siyasi baxımdan həm də ədəbi baxımdan Türk Dünyasında; Osmanlı Dövlətində və Rusya İmperiyasının əsarətində olan türk xalqlarında sürətli bir şəkildə yayılmaya başladı. Qafqaz bölgəsinin mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda da bu siyasi və ideoloji düşüncə tez bir zamanda yayılmaya baş-ladı.

Bütün bunlar özünü Azərbaycan ədəbiyyatında da əks etdirməyə başladı. Türkçülük ideologiyasının qurucularından biri olan Əli Bəy Hüseynzadə bu ideologiyaya siyasi yön verməklə birlikdə ədəbi yazılarıyla da xalqı maarifləndirməyə çalışmışdır. XX. əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə romantizm cərəyanı olaraq da keçən türkçülük düşüncəsinə əsərlərində əsas mövzu olaraq yer verən ədiblər arasında Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Abdülxalıq Cənnəti, Əhməd Cavad, Hü-seyn Cavid və başqaları nümunə göstərilə bilər.

Yuxarıda adı keçən ədiblərdən biri də Hüseyn Caviddir. XX əsrin əvvəllərində türkçülük məfkurəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri Cavid yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Cavid qələmə aldığı əsərlərdə Böyük Turan ideologiyasına tez tez yer vermişdir. Ədib bunu yarattığı obrazlar üzərində oxuyucuya çatdır-mışdır. Bu obrazlar arasında xüsusilə “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Özdəmir”, “Oğuz”, “Altay”, “Piran” və başqaları nümunə göstərilə bilər.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI ARAŞTIRMA-
LARI DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
e-ISSN: 2651-5180
CİLT 6 / SAYI 2 / NISAN
2023

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Hüseyn AHMADOV

DR, Türkçe Öğretmeni,
h-ahm-dov1989
@yandex.com

ORCID ID: 0000-0002-
2676-9964

Güldeniz QOCAYEVA

Doç.Dr., Azərbaycan Milli
Bilimler Akademisi, ,
guldeniz-qocayeva@mail.ru
ORCID ID: 0009-0003-
7630-895X

Gönderim Tarihi
Recieved
27.03.2023

Kabul Tarihi
Accepted
27.04.2023

Atf

AHMADOV, Hüseyn,
QOCAYEVA, Güldeniz
(2023). “Hüseyn Cavidin
Əsərlərindəki Obrazlarda
Turançılıq”, *Uluslararası
Türk Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (6/2), 159-172.

DOI:
10.59182/tudad.1271767

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Bu tədqiqatda, Turan məfkurəsinin Hüseyn Cavid yaradıcılığı üzərindəki təsirinə və bunun nəticəsində yarattığı obrazlar üzərində təhlillərə yer verilmişdir.

Açar Sözlər: Osmanlı, Azərbaycan, Turançılıq, Türkçülük, Hüseyn Cavid, şeir, pyes.

TURANISM THROUGH THE LITERARY CHARACTERS BY HUSEYN JAVID

Abstract

The ideology of Turanism began to take shape from the beginning of the 20th century, both from a political and a literary point of view in the Turkish World; the Turkish people, enslaved by the Russian Empire, began to spread it rapidly in the Ottoman Empire. This political and ideological way of thinking affected on Azerbaijanian literary circumstance that is one of the centers of the Caucasus region.

Meanwhile, this new ideological trend appeared in Azerbaijani literature, too. Ali Bey Huseynzade, one of the founders of the ideology of Turkism, tried to educate people with his literary works along with giving a political direction to this ideology.

In the beginning of the 20th century, the literary history of Azerbaijan as a trend of romanticism and Turkicizm was the main theme in their studies which included writer and poets Abdulla Shaiq, Abbas Sahhat, Muhammad Hadi, Abdulkhaliq Janneti, Ahmed Ja-vad, Huseyn Javid and others.

Huseyn Javid is one of the writers mentioned above. In the beginning of the 20th century, the influence of the ideology of Turkism on Azerbaijanian literature also had an impact on Javid's creativity. Javid gave quickly place to the Great Turan ideology in his works. The writer conveyed this to the reader through his heroes. Among these characters, "Topal Teymur", "Sayavush", "Ozdemir", "Oguz", "Altay", "Piran" and others can be given as examples.

The paper deals with the analyse of Turanian ideology in Huseyn Javid's creativity by the images of his literary characters.

Key Words: Key Words, Key Words, Key Words, Key Words, Key Words.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində artıq nəzərdə tutduğu bir çox vəzifələri həyata keçirmiş yüzyaşlı panslavyanizm özünü tanıdaraq irəlilədiyi bir zamanda türk ziyalıları tərəfindən ona müqabil ola biləcək bir turançılıq ideologiyası hazırlandı. Əslində bu türk dünyagörüşü üçün

tanış olan və bir zamanlar türklərin etnik-sosial həyat tərzinin əsas prinsipi kimi fəaliyyət göstərən tarixin sonrakı mərhələlərində itirilən zehinlərdə mürgüləyən real anlama yeni bir ömür vermək cəhdi idi. Alman alimi H.Kohnun fikrinə görə, turançılıq ideologiyası heyramiz şəkildə romantik alman millətçiliyinə bənzəyirdi. “Xüsusən keçmişlə öyünmə, xarici təsirlərə qarşı irqin ortaq özəlliklərini, təmizliyini qorumuş olduğu antropoloji və tarixi bilgilərdən istifadə edərək bir ideal tip portreti yaratmaq əzmi”ni (Kohn, 2007: 183) H.Kohn turançıların əsas məqsədi kimi qiymətləndirirdi, fikrinə dəstək olaraq turançılığın ideoloqları kimi təqdim etdiyi türkiyəli yazıçı Xalidə Ədibin “Yeni Turan” əsərinin qəhrəmanını “mədəniləşmiş Atilla, yaxud Çiniz xan” adlandırır, Ziya Göyaltın 1911-ci ildə yazdığı “Türklərin vətəni nə Türkiyədir, nə Türkiyə, ədəbi bir ölkədir Turan” misralı şeirini misal çəkirdi (Karataş, 2013:42; Gökalt, 1976: 5).

1. Yaratdığı Obrazlarda Turançılıq İdeologiyası

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında bu idealın əks-sədası artıq özünü büruzə verməkdə idi və daha çox poeziyada türkcülük sırf patriotik mahiyyət daşıyır, açıq mənasiylə təbliğ olunurdusa, turançılıq bir ideya kimi rəmzi obrazlarda öz əksini tapırdı ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında “Turan” mövzusunun böyük sənətkarlıqla işlənmiş müxtəlif orijinal variantlarına rast gəlmək olar. Əlbəttə, bu sahədə Cavidin dünyagörüşünə türk ədəbi mühitinin təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır və turançılığın ilk dövrdən fəlsəfi-nəzəri əsasları kimi bədii-ideoloji prinsiplərinin də Türkiyə ədəbiyyatında şəkilləndirildiyini, özünü bir siyasi ideologiya kimi məhz burada təsdiq etdiyini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz (Osmanlı, 2010: 282). Sonralar hətta türkcülüyn əsas ideoloqu hesab edilən Ziya Göyalt “Türkcülüyn əsasları” əsərində Turan məfkurəsini bu ad altında birləşən oğuzları, tatarları, qırğızları, özbəkləri, yakutları dildə, ədəbiyyatda, harsda birləşdirəcək ülgü kimi xarakterizə edəndə belə, “kim bilir, bəlkə gələcəkdə Turan ölkusunun gerçəkləşməsi mümkün olacaqdır”- deyirdi və bir zaman bu ideal uğrunda birləşən türklərin böyük dövlətlər quraraq, böyük nailiyyətlər qazanmalarının tarix səhifələrində qalan sübutları, onun fikrini haqlı çıxarırdı (Gökalt, 2011: 22).

1911-ci ildə Osmanlıda, “Gənc Qələmlər” mətbuat orqanı ətrafında birləşən bir qrup ziyalı, Yeni Lisan hərəkatını başladılar. Bu hərəkatın ab-havası özünün yeni ruhlı, milli, saf ana dilli, aktual problemlər daşıyan ədəbiyyatını tələb edir və bu yolda bütün ziyalıları mübarizəyə səsləyirdi (Korkmaz, 2005: 36) . Çox vaxt belə debatlar türk elmi-ədəbi fikrinin bütün sahələrini öz əhatəsinə cəlb edir və bu xüsusiyyətlərin vəhdəti “Vətən”, “Vətənin taleyi” mövzusunda müxtəlif ədəbi cərəyanların fikir birliyində cəmləyə bilirdi. Ədəbiyyatda yeni-yeni nəsilər, ədəbi axınlar, yeni üslublar, metodlar görünməyə başlayırdı. Türk ədəbiyyatında milli ovqatlı – simvolist üslub formalaşdı ki, burada da aparıcı rol Turan mövzusunun üzərinə düşmüşdü. Mövzunun işləkliyi elə konkret və bitkin mənalı simvolik obrazlar cəmləyirdi ki, bu obraza münasibət müəllif mövqeyinin ünvanı kimi doğrulurdu. Turançılıqla bağlı əsərlərdə “Qızıl Alma”, “Dəniz”, “Dağ” obrazları və bu obrazlarla bağlı mövzular daha çox işlənirdi. Bir çox türk şairlərinin, o cümlədən Ziya Göyälpin və Azərbaycanda Abdulla Şaiqin müraciət etdiyi Qızıl Alma kimi Dəniz, Günəş, Dan ulduzu və digər simvolik obrazların mənası türk tarixinin şanlı keçmişlə bağlı idi.

Qızıl Alma türklərin İslam bayrağı altında fəthlik yürüşlərini rəmzləşdirirdi. “Osmanlı padşahları tarixi türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinə əskidən daha çox qüvvətli olaraq bağlanırkən İstanbul bu hakimiyyətin ilk mərhələsi və mərkəzi sayılırdı. Türk siyasət və fikir adamları arasında gələn bu milli və islami məfkurənin xalq kütlələrinə və əsgərlərə ‘Qızıl Alma’ adı və əfsanəsiylə yayılması çox diqqətəşayan İstanbulu simvollaşdırır və türklər üçün ona sahib olma əməlini təşkil edirdi.”(Göyalp, 1991: 38). Turançılığın ilk dövrlərində böyük Turan dövlətinin simvolu kimi ədəbiyyatda geniş mövqə qazanmışdı. Qızıl Alma türk birliyinin vəhdəti kimi islami inanclarla, bir çox məqamlarda Peyğəmbər hədisləriylə öz təsdiqini taparaq daha çox dinə söykənirdi. Turan mövzularında Qızıl Alma Turan dövlətinin rəmzi, bütün mütərəqqi baxışları özündə toplamış əsas şəhəri kimi təsvir olunsa da (Göyalp, 1991:38), hər halda ilkin real mənasındakı dini çalarların üstünlüyü şüurlara daha çox hakim kəsilmişdi. Bəlkə də elə bu səbəbdən idi ki, Turan mövzusunda daha çox qlobal milli birlik ideasını vəsf edən Hüseyn Cavid dövrünün çox populyar olan bu obraza müraciət etmədi.

“XVI əsrdə Sokullu Mehmet Paşa Hind okeanına hakim olmaq üçün Suveyş kanalını açmaq qərarında idi. Fəqət ilk təşəbbüsü Don-Volqa kanalı üzərində həyata keçirdi. Qara və Xəzər dənizlərini bir kanalla birləşdirmək fəaliyyətinə girişdi. Bu sahədə Türkünə ilə birləşmək: Avropa cəbhəsində davam edən mücadilə əsasında daim dövləti çətinliklərə salan İrana qarşı da müyəssir bir çarə tapmaq, nəhayət, şimal türklərini qorumaq Okeanlara qarşı əski Orta Asiya – Uzaq Şərq karvan yolunu canlandırmaq və Rus yayılışına da sədd çəkmək mümkün olacaqdı”¹ (Turan, 2003: 337). Lakin yenə də Qərb müdaxiləsiylə baş tutmayan bu arzu Turançı ədəbiyyatda türklüyün xilas yolunun ideali kimi dənizlə simvolikləşdirilmişdi. Turançılığın təsəvvürünə görə “Dənizdən Dənizə” hüdudlanan böyük Turan ölkəsinin rəmzlərindən biri də dəniz idi. Təsadüfi deyildir ki, Cavidin Səyavuşu sonralar “Dənizsiz bir ölkə çıxılmaz qəfəs, Havasız bir məhbəs, alınmaz nəfəs” – fikriylə çıxış edəcəkdə. Tələtmü dənizdə fırtınaya düşmüş qayıq sakinlərinin simasında çalxanan, ayrı düşmüş, taqətdən salınmış türk dövlətini təsvir edən müəlliflərin əksərən, o cümlədən Yurdaqulun, “Gəmiçi”, Yəhya Kəmalın “Dəniz türküsi” və Cavidin “Dəniz tamaşası” şeirləri eyni mövzuda idi. Lakin ideyanı ifadə tərzii hər bir romantikin bədii üslubundan asılı olaraq özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Əgər M.Yurdaqul təlatmlü dənizlə tənha çarpışan qayıqçını:

“Sən bir atəş önündəki əsgər kibi erkək ol!

Neçə qanlı cənglər görmüş bayraqları xatırla,

Və kəndini igidliklə sonra fəthə hazırla” (Yurdakul, 1979:125)

– deyə mübarizəyə səsləyirsə,

Yəhya Kamal:

“Yürü hürri maviliyin bittiği sonhadda kadar,

İnsan aləmdə hayal eddiyi müddətə yaşar” (Kəmal, 1974: 97)

–deyə bir dekodentist kimi öz fikrini bildirirdisə, Cavid öz şərinə bu ümidin işığını yenə kökünə, özünə qayıtmaq, öz özünə qayıtmaqla daha güclü olmaqda görürdü:

Bora şiddətlə hayqırır daim

¹ Aktaran: Güldeniz Qocayeva

Göy guruldar dəniz də çağlardı.
Yalvarıb haqqa dinli ya dinsiz
“Allah-Allah!” səsiylə doldu dəniz.
Bu keşakeşdə, möhtəşəm məğrur,
Qoca, səksən yaşında bir sima,
Ulu bir dağ mətanətiylə vəgur
Qoca bir türk edib namazı əda;
Vird oxur, haqqa eylər ərzi-niyaz
Bəlkə, dağ sarsılır, o sarsılmaz.
Onca təsir yok bu tufanın
Parlayır qəhrəmanca nasiyəsi
Onun çöhrəsində Turanın
Şanlı tarixi, keçmiş ənənəsi;
Öylə daim mühib, ağır, düşkün,
Baxınırkən əzər mühiti bütün
Göydən ayrılmayan alovlu gözü
Saçar ətrafa şöleyi-iman.
Budur ancaq duası, virdi sözü
“Ey böyük tanrı, Ey böyük yaradan!
Hər bələdan əsirgə yurdumuzu,
Kamiran eylə şanlı ordumuzu!” (Cavid, 2005: 57-58)

1912-ci ildə yazdığı bu şeirində Cavid böyük Turan elinin sakininə inamla yanaşır və əzminə inanırsa, həmin ildə yazdığı “Sən nəsən, kimsən?” – deyən ariflərə” şeirində bu birliyi məhv edən fərdiyyətçilik, təriqətçilik, dini təəssübkeşliyin bu böyük vətən amalının ümidlərini boşa çıxara bilən ən qorxunc amil kimi tənqid edir. Cavid üçün “Turan” milli birlik amalı idi və din, məzhəb vəhdətinin müdaxiləsi bu parlaq amalın məhviniyə apara bilərdi. Şairin sənət ideali Turanlı qəhrəman idi. Yalnız özünü dərk yoluyla ümumbəşəri məhəbbət əzmiylə vahid Vətənin hüdudsuzluğunu,

varlığını xoşbəxtliyini dərk etməliydi. Şair “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində öz qəhrəmanını həm xristianlığın, həm islamın yüksək kamilliyini özündə birləşdirmiş və bütün dinlərin fəvqündən dünyanı məhəbbət və iman gözüylə seyr edən Şeyx Sənanı turanlı kimi təqdim edirdi:

Səni annən doğurdu Turanda

Yaşadın bir zaman da İranda

Qəsd-i-irfan için, fəzilət için

Sonra İrani tərək edib gəldin

Ərəbistanı ixtiyar etdin. (Cavid, 1984:38)

Əsərin qəhrəmanı Sənanın sonrakı mənzillərində, İran və Ərəbistanda türklər çoxdur. Sənanın kamillik qayəsi, bəsirət gözü kimi simvollaşmış Xumar da ona türk dastanlarında olduğu kimi buta verilir. Gürcüstanda onu ölümün pəncəsindən qurtaran, ilk ülfət bağladığı gənclər Özdəmir, Oğuz da türkdürlər. Yəni Şeyx Sənanın bir qəhrəman kimi ümumiləşən, romantik-fəlsəfi tutumunun turanlılıqdan doğduğu, milli xüsusiyyətlərinə, millətində sadıq bir türk xisləti daşdığı da nəzərə çatdırılır. 1914-cü ildə yazılmış bu əsərdə Cavidin turançılıq məfkurəsinin nikbin notlarına kökləndiyi aydın duyulur. Lakin sonralar I Dünya müharibəsinin acıları, Türkiyənin bir dövlət kimi dağılmaq təhlükəsi, şanlı türk tarixinin nüfuzunu itirib acizləşmək qorxusu Cavid yaradıcılığında simvoliklikdən daha çox real, üsyankar, tənqidi mahiyətdə öz əksini tapdı. “Türk əsirləri”, “Hərb və fəlakət”, “Qüruba qarşı” və s. şeirlərdə Turanın keçmişinə nostalji münasibət, təəssüf ön plana keçir.

Bir zamanlar şərəfli Turanın

O Cahan gəriyi-qovğanın

Qəhrəman bərgüzidə övladı.

Türklərin sanlı, şanlı əcdadı,

Saldırıb titrədirdi yer yüzünü

Hökm edər dinlədirdi hər sözünü.

Nə zaman kişnəşəydi türkün atı,

Qırılırdı bir ölkənin qanadı.

Həp krallar, prinslər, xanlar

Ulu şahlar, kibirli xaqanlar

Papalar, həp xəlifələr hər gün,

Diz çökürlərdi türkə qarşı bütün. (Cavid, 2005: 51)

Sonrakı dövrlərdə, türkçülüyn mərhələli dönəmində turançılığın siyasət meydanından arxa plana keçirilməsi, yəni bu hərəkətdə turançılığın yalnız mədəni bir birliyə vasitəçilik göstərə biləcək uzaq strateji ideal kimi qiymətləndirilərək nisbətən fəaliyyət sahəsindən uzaqlaşdırılması Cavidin romantik poeziyasında öz izlərini bürüzə verirdi. 1918-ci ildə yazdığı məşhur “İblis” faciəsində şair öz qəhrəmanının diliylə türk dövlətçiliyinə münasibətini belə bildirirdi:

Əfsus ki, heçdir sonu türk ordusu varsın,

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,

İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,

Turanı basıb bağrına Altaylara çıxsın,

Mümkün deyil əsla olamaz naili-amal

Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış.

Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.

İdrakı sönik başçıların qəfləti ancaq,

Etmış, edəcək milləti həp əldə oyuncaq.

Turana qılıncdan daha ulu qüvvət

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət. (Cavid, 1984: 178)

Əlbəttə, bu acı təəssüf hissənin arxasında artıq fəaliyyətinin üçüncü fazasını – aqressorluq dövrünü yaşayan panslavyanizmin qalib gücü müqabilində gənc türkçülük hərəkətinin göz önündəki geriliyi, pərakəndəliyi və zəifliyi dayanırdı. Lakin bununla belə gələcəyə inam, ümid işığı kimi mədəniyyət adına bürünüb türkçülüyn hərəkət proqramında öz vaxtını gözləyən Turan amalına Cavid yenə laqeyd qalmırdı. Neçə il sonra 1926-cı il Bakıda keçiriləcək Türkoloji qurultay ərəfəsində 1925-ci ildə yazdığı “Topal Teymur” dramı da bu ideyaya layiqli ərməğan oldu. Cavid öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq

qalaraq yenə də məsələyə analitik yöndən yanaşmış, türk milli dövlətçilik prinsiplərinin mahiyyətinə varmağa çalışmışdı. Əmir Teymur bir obraz kimi dünya ədəbiyyatında yeni deyildi və müxtəlif yozumlarda bədiiləşdirilmişdi. Milliyyətçi və qatı millətçi hərəkatların qarşı-qarşıya dayandığı XIX əsrdə qədim xalqların şərəfli qəhrəmanlıq tarixçələrinə, müxtəlif yazılı abidələrə, hekayətlərə yenidən müraciət olunması təbliğat vasitəsi kimi geniş yayılmışdı və sanki bu tarixi-bədii nümunələr, mətnlər arasında da bir qarşıdurma yaranmışdı. Məsələn, panslavyanizmə, xüsusilə rus millətçiliyinə ilham verərək yol göstərən ən önəmli amillərdən biri kimi müxtəlif slavyan və Avropa dillərinə tərcümə olunaraq əldən-ələ gəzən “Böyük Pyotrun vəsiyyətləri” idisə, bunun qarşılığı kimi Əmir Teymur haqqında bir çox orta əsrlər tarixçilərinin əsərləri və əmirin özünün vəsiyyətləri Türkiyədə üzə çıxarılaraq dəfələrlə dərc edilmiş, müxtəlif dillərə çevrilərək yayımlanmış, Teymurləngin həyatı və fəaliyyəti ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən bir mövzuya çevrilmişdi. Avropa ədəbiyyatında isə hələ İntibah dövründən başlayaraq bir çox yazıçılar (K.Marlo. “Tamerlan”, P.Kornel “Atilla”, J.Rasin. “Bayazid” və s.) bəzən ciddi təhriflərlə olsa da, türk hökmdarlarının xüsusilə Teymurləngin ziddiyyətli və əzəmətli obrazını yaratmış və onu, demək olar ki, despotizmin simvoluna çevirmişdilər. Türkçülüüyün öndəri Əli bəy Hüseynzadənin 1908-1910-cu illərdə hissə-hissə “Tərəqqi”, “İrşad”, “Həqiqət” qəzetlərində çap olunmuş və böyük populyarlıq qazanmış “Siyasəti-fürusət” siyasi pambfetində də Teymurun dililə unudulmuş şərəf tarixinə işarə edilmişir: Əmir Temur əsərdə istehzayla: “Əfkarımı layiqilə anlamaq üçün “Tuzikat” qanunnaməsilə bərabər özüm qələmə aldığım “Sərgüzəşt və tərcümeyi-halı”-mı mütalə etməli idin! Türkçə oxumaq bilməyirsən, bu əsərimin farsiya və firəng dillərinə dəxi tərcümələri vardır.” Əli bəy Hüseynzadə bu əsərini turançılığın bir siyasi ideologiya kimi təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə qələmə almışdı və onun qəhrəmanı Nəzərimdə cahangirlik bir şəxsin bütün aləmə hökümferma olmasından ibarət deyildi. Məncə, cahangirlik rub’i-məskuni mühəzzəm bir dövləti-vahidə halına qoyub, ümumi insanların hökumət və sərhəd üçün etdikləri cəng və cidalara və bunların nəticəsi olan pərişanlıqlara birkərrəmlik ilə-əbədə xatimə çəkmək idi” (Hüseynzadə, 1994: 76) - deməklə özünün irqçilik, millətçilik ruhundan uzaq olub, bütün insanların ümumi bir qayda-qanun altında, rifah içində yaşaması üçün çalışdığını bildirirdi. Həmin dövrlərdə Ə.Hüseynzadənin “Siyasəti-

Fürusət” əsəri uzun zaman Teymur obrazının bədiiləşdirilməsi sahəsində ilk, həm də yeganə addım olaraq qaldı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk ziyalığı İldırım Bayəzidin məğlubiyyətinin səbəbkan kimi bir çox hallarda Teymur mövzusunda qısqancılıqla yanaşırdı. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin acılıqları, məğlubiyyət bədbinliyi və pərişanlığı, Turan, o cümlədən Əmir Teymur mövzusunda bir müddət kənarda saxlasa da, yeddi ildən sonra Cavid yenidən bu mövzuya qayıtdı, həm də bu dəfə onu düşündürən məsələlər bu yeni əsərdə daha aydın öz ifadəsini tapmışdı:

“Yıldırım -Düşünəcək bir şey yox əvət qalibsən. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (Acı bir köks keçirdikdən sonra çox mütəəssir və şiddətli) Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.

Teymur - Heç maraqlı etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, mən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yox məmləkətlərə, sənin kimi bir kor, mənim kimi bir topal müvəllət olmazdı” (Cavid, 1984: 149).

Əlbəttə, Cavidin Teymurləngin diliylə söylədiyi bu fikrin sonralar aforizmə çevrilməsi onun universal-fəlsəfi mahiyyətlə bağlıdır, bir də belə bir ovqat aqibətində İstanbulun fəthini düz yarım əsr geri salmaqla düşməni sevindirməyin, iki böyük hökmdarın döyüşə-döyüşə bir-birlərini, xalqlarını zəif salmasının, qan bahasına qazanılmış qələbənin kiməsə şərəf gətirməyəcəyini bilə-bilə təkəbbürün güdazına getmənin, mənəvi məğlubiyyət acısını özündə yaşadan türk tarixində 1402-ci il, 28 iyul müharibəsi ilə tanınan hadisə ilə də bağlı idi və bu da məsələnin hələ bir tərəfi idi. Əsas mahiyyəti isə Cavid daha dərin poetik qatlarda gerçəkləşdirilmişdi.

Təkcə elə ideya-bədii keyfiyyətlərinə görə Cavidin ən yaxşı əsərlərindən hesab oluna biləcək “Topal Teymur” pyesinin dərin mənə qatları yazıçının çox incəliklə aşılamağa çalışdığı bir ideyanı da özündə doğrultmuşdu; Kültür (“bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, dil, iqtisadiyyat, texnika ilə bağlı yaşayışlarının uyumlu-ahəngdar bir bütünü nəzərdə tutulur”) - Z.Göyalp (Göyalp, 1991:40) ilə mədəniyyət toqquşduqda, hətta eyni xalqlar arasında olsa belə, daha milli olan kültür qalib gəlir. Ziya Göyalp bu məsələni türkçülük cərəyanının proqramı sayılan “Türkçülüyn əsasları” əsərində çox dərinləndirən araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdi: “İnsanda ağıl nədirsə,

cəmiyyətdə də mədəniyyət odur. Fərddə xarakter nədirsə, toplumda da kültür odur. Buna görə ağıl həddindən artıq, mədəniyyəti zəif bir millətlə milli kültürü pozulmuş, ancaq mədəniyyəti yüksək olan bir millət siyasi savaşa girəndə kültürü güclü olan daim qalib gəlmişdir” (Göyalp, 1991: 48). Ziya Göyalp daha sonra göstərirdi ki, türkçülüyn qalib gəlməsi üçün hələ ilk öncə türk xalqları öz milli kültürünü dərk etməli, fəaliyyətlərini bu yönə yönəltməlidirlər ki, sonda mədəni (yalnız mədəni bir birlik) Turan birliyindən damşmaq mümkün olsun. Pyesdə kültürü Əmir Teymurun, mədəniyyəti Sultan Bayəzidin simasında qarşılaşdıran Cavid, milli kültür əsaslarını isə Teymurun “Tuzikat” qanunnaməsində (Əmir Teymurun vəsiyyətləri nəzərdə tutulur-G.Q.) görürdü. Çünki Əmir Teymurun “vəsiyyətləri” türk xalqlarının tarix boyu öz təsdiqini qələbələrdə tapmış dövlətçilik ənənələrinə söykənirdi və özünü fəaliyyətdə sübut etmişdi.

Müəllif “Tuzikat”dan irəli gələn məsələləri pyes boyu hadisələrin üç mərhələli gedişində gerçəkləşdirir; 1) Ölkə daxili qanunlar və onların Teymur səltənətində hamı tərəfindən qeydsiz-şərtsiz yerinə yetirilməsi, 2) Hərb qanunları, 3) Bu qanunların maddə-maddə pozulmasının İldırım Bayəzidin məğlubiyyətini labüdləşdirməsi. Cavid özünə məxsus yüksək sənətkarlıqla ilk növbədə Teymur obrazının funksional məhiyyətini tarixi, sosial-psixoloji baxımdan bütün təfərrüatıyla işıqlandırmaqla qarşıya qoyduğu məqsədi doğrulda bilmişdir. Teymur siyasi fəaliyyətində dövlət işlərində təbəsinə, ətrafındakılara münasibətdə sayıq, zəhmli olduğu qədər də, diqqətli və qayğıkeşdir. Onun müraciətlərində, xüsusilə qadınlara nəvaziş, zəriflik və mədənilik hiss olunur. (“Dilşadı çox həyəcanlı görürəm”, “Heç sıxılma, Almas, səni üzən düşüncələr çox çapıq gedər”. “Qəhrəman Sabutay”, “İgid Ağbuğa”və s). Çünki özünün məhəbbəti və qayğısı əvəzində yaxınlarının ona sadıq olduğunu, sevgi və hörmətlə yanaşdığını bilir. Ətrafındakılar ona qorxudan daha çox inam, etibar edər və bu inamdan doğan məhəbbətlə yaşırırlar. Bu xüsusiyyət sınaqlardan çıxmışdır. Hökmdara inam və sədaqət qədimdən bəri türk fəthlərinin yenilməzliyini şərtləndirən əsas amillərdən olmuşdur. Teymur əsərdə çox sadə, sadəliyi qədər böyük, səbrli, iradəli, tədbirli bir hakim, bütün işlərində gənəşikli, siyasətində ədalətli olmağa çalışan bir dövlət başçısı kimi təqdim olunur. O özü haqqında çox az danışır, xarakterik xüsusiyyətləri baş verən hadisələrə və ətrafındakılara münasibətində üzə çıxır. Teymur bir qəhrəman kimi strukturu pozulmamış vahid türk dünyasının

spesifikasını özündə yaşadan simvolik obrazdır, ideal Turan dövlətinin idarəçiliyinin simvolik modelidir və onun missiyası bu dövlətçiliyin konkret konturlarını açıb göstərməkdən ibarətdir. O, bir dövlətin ictimai-siyasi, etik-mədəni quruluşunu və mental psixologiyasını özündə daşımaqla fərdi keyfiyyətlərdən yuxarıda dayanır, nizamlı qanunların hökm sürdüyü ölkənin inkişaf fəaliyyətinə hərəkət verən əsas qüvvəyə çevrilir. O, qanunçuluğun rəmzidir və onun nəzərində dövlətin qanunu hər bir fərdin həyat qanunudur və ondan kənarında yaşayış normativləri ola bilməz. *“Hər səciyyə və şəxsiyyət birər qanun deməkdir”* (Cavid, 1984: 106), yaxud *“Zavallı Mamay xan, zavallı! Yarın onun kor gözlərini açaram. Görünür ki, o məmləkətin qanunlarını unudur”* (Cavid, 1984: 102). Əmir Teymurun ömrünün bir qayəsi var; hər kəsin ayrılıqda və hamının ümumilikdə həyat ideallarının, amallarının birləşdiyi və hamının bütövlükdə olduğu kimi, hər bir şəxsin də ayrılıqda özəl yeri, mövqeyi olan qanuni bir məmləkət vardır ki, özündən əvvəlki nəsillərin çoxillik təcrübəsi ilə yaradılmış, hər bir xırdalıqları belə diqqətlə öyrənilib müəyyənləşdirilmiş bu məmləkətin qanunauyğun inkişafını heç bir maneə saxlamamalıdır. Tarixin bu cür tanıtdığı əsl Teymurləngin orijinal obrazını olduğu kimi səhnədə canlandırması Cavid romantizminin sənət dili idi. Əsərdə Teymur “Tuzikat” qanunlarının canlı daşıyıcısı kimi təqdim olunur və təkcə o deyil, onu əhatə edənlər də “Tuzikat”ın psixoloji-etik ovqatına köklənərək bu qanunların fəaliyyətinə xidmət göstərirlər.

“Teymur: Xeyr, Mamay xan aldanır. O düşünür ki, rəncbərlər sıxıldıqca dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur. Və bu pozuqluq da məmləkətin pərişanlığına səbəb olur” (Cavid, 1984: 103).

Bu fikirlər Əmir Teymurun “Tuzikat”ında belə təqdim olunur:

“Əmr elədim: rəiyyətdən alınan mal və xərac o miqdarda olmalıdır ki, rəiyyətin vəziyyətinin pisləşməsinə və məmləkətin viran edilməsinə səbəb olmasın. Çünki rəiyyətin vəziyyətinin pislili xəzinənin məhv olmasına bərabərdir. Xəzinənin soğulması hərbiçilərin dağılıb getməsinə səbəb olacaqdır, hərbiçilərin dağılıb getməsi isə səltənətin qüdrətini məhvə aparacaqdır”. (Osmanoğlu, 1991: 97).

Nəhayət, Turançılıqda kültür və mədəniyyət qarşıdurmasının maraqlı həlli Cavidin 1932-ci ildə Firdovsinin 1000 illik yubileyi

ərəfəsində “Şahnamə” mövzusunda götürülmüş “Səyavuş” pyesində öz əksini tapmışdı. İranla Turan arasında özünü təsdiq etməyə heç cür nail ola bilməyən Şahnamə qəhrəmanı Səyavuş, Cavidin əsərində iki mədəniyyətə çevrilmiş kultür arasında hər iki kultürün spesifik xüsusiyyətlərini birləşdirən Azərbaycanın timsalı kimi çıxış edir. Əsərin qəhrəmanının nəhayətdə məhv olması şairin öz daxili təbəddülatlarının, ümitsizliyinin simvolu kimi ifadə olunsa da, Cavid dühası yenə də sondakı Altay, Piran kimi rəmzi obrazlarla gələcəyə inam, ümid yeri qoyur.

Bütün ədəbi fəaliyyətləri boyu yaratdığı bu obrazlarda və əsərlərində Türk dünyası, türk milliyətçiliği ve Turançılığa daha çox yer verməsi Cavidin həyat yoluna mənfi mənada təsir etmişdir. Beləki sərt Stalin rejmi dönməndə belə yaratdığı obrazlarda türkçülüğü tərənnüm etməyə davam etmişdir. Nəticədə isə repessiyaya məruz qalmışdır.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində başlayan romantik türkçlük idologiyası Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrini də öz təsiri altına almış. Bu ədiblər arasında xüsusi yeri olanlardan biri də Hüseyn Caviddir. O, yaradıcılığı boyu müxtəlif məqamlarda, müxtəlif münasibətlərlə müraciət etdiyi Turan mövzusunun istər siyasi, istər mədəni sahədə bütöv türk xalq-larının əbriyini fikir, irəliləyiş, ideal uğrunda mübarizə birliyinin timsalı olaraq təsdiqləyirdi və bütöv vətənin simvolu kimi onun qələbəsini türk xalqlarının vəhdətində görürdü. Bu səbəbdəndir ki, bu mövzunu ədib əsərlərində tez tez dilə gətirmiş və sadəcə oxuyucunun ədəbi görüşünü deyil, eyni zamanda da tarixi Turan məfkurəsinin oyanması və ya inkişafı üçün çalışmışdır. Bunun zaman zaman Topal Teymur, Yıldırım Bəyazıt, Şeyx Sənan kimi obrazlar vasitəsilə dilə gətirmişdi.

Hüseyn Cavid vətənin, millətin uğurlu gələcəyi yönündə qardaş birliyini yeganə nicat yolu saymış və yurdunun övladlarına bunu təlqin etməyə çalışmışdır. Ədibin seçdiyi bu yaradıcılıq yolu sərt kommunist rejmində də davam etmişdir. Edilən bütün təzyiqlər rəğmən ədəbi yolundan dönməyən Cavid, sonda represiyaya məruz qalmışdır.

Kaynakça

- CAVİD, Hüseyn (1984). *Əsərləri*, c. I-II., Bakı: Yazıçı.
CAVİD, Hüseyn (2005). *Əsərləri*, c.I., Bakı: Lider Nəşriyyatı.

- GÖKALP, Ziya (1976). *Kızılelma*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKALP, Ziya (2011). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: İnkilap.
- GÖYALP, Ziya (1991). *Türkçülüğün Esasları*, Bakı: Maarif.
- HÜSEYNZADƏ, Əlibəy (1994). *Siyasəti-Furusət*, Bakı:
- KARATAŞ, Cengiz (2013). “Turancılık Mefkûresi Bağlamında Halide Edib’in *Yeni Turan*’na Dair”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 20, I, s.39-52.
- KEMAL, Yahya (1974). *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Baha Matbaası.
- KOHN, Hans (2007). *Panslavizm ve Rus Milliyetçisiği*, İstanbul-İlgi Kültür Sanat.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). “Cumhuriyet Döneminde Din Anlayışı”, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 637, s. 34-41.
- OSMANLI, VƏLİ (2010). *Azərbaycan Romantizmi*. Birinci Cild, Bakı: Elm.
- OSMANOĞLU, M., (1991). *Əmir Teymurun vəsiyyətləri*, Bakı: Azərənəşr.
- TURAN, Osman (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul-Ötüken.
- YURDAKUL, Mehmetemin (1979). *Türk Sazı*, İstanbul: Atlas Kitapevi.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu’nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.